

UDK 801.44 : 800.61 : 808.61
Originalni znanstveni rad

Primitljeno: 15. 10. 1985.

Spasenija VLADISAVLJEVIĆ
Institut za eksperimentalnu fonetiku i patologiju govora,
Beograd

POMERANJE IZGOVORA OD »GORNJE« KA »DONJOJ« VARIJANTI

SAŽETAK

Dva su uobičajena načina izgovora glasova š, ž, č i dž u srpskohrvatskom: »gornji« (apikalni), »tvrđi« — s vrhom jezika prema alveolama i »donji« (predorsalni), »umekšaniji« — s vrhom jezika prema donjim sjekutićima. Ispitujući izgovor tih glasova 1960. godine, autorica je našla da je 80% učenika jedne beogradske osnovne škole (od ispitanih 224) koristilo »gornju« varijantu. U ponovljenom ispitivanju nakon 24 godine, 1984, a na znatno većem i dobno heterogenijem uzorku, autorica nalazi da samo 37% beogradskih učenika upotrebljava »gornju« varijantu (i 13% odraslih iz raznih krajeva). Taj pomak prema predorsalnom, »donjem« izgovoru, smatra autorica, moguće da je uzrokovan sociolingvističkim faktorima (miješanje stanovnika) i fonetskim (donju varijantu smatra lakšom za izgovor). Te razlike u izgovoru glasova š, ž, č i dž djele i na izgovor glasova t, d, n, s, z, c i r.

Kvalitet izgovornih glasova zavisi od načina rada artikulacionih organa i rezonatora koji se ostvaruju njihovim radom. U našem istraživanju bavili smo se jednim od uslova za realizaciju rezonantnih prostora, kao što su pokreti glavnog artikulatora, odnosno jezika prilikom izgovaranja glasova: š, ž, č, dž i r. Svi ovi glasovi po mestu izgovora spadaju u alveolarne, ili prednje alveolarne. Dok za glas r uopšte nije sporno da prednji deo jezika treba podizati ka postdentalnom ili prednje alveolarnom prostoru, dotle za glasove š ž i č dž postoji dvoumljenje. Mesto za izgovor glasova š ž iz grupe frikativa i č dž iz grupe afrikata takođe nije sporno, ali je postao sporan način na koji to jezik ostvaruje: da li pokretima prednjeg dela jezika na gore, ka alveolarnom rubu (kao za glas r), ili povlačenjem jezika unazad i podizanjem njegovog prednjeg dela ka alveolarnom prostoru, dok vrh jezika ostaje na bazi usne duplje. U izgovoru našeg stanovništva prisutna su oba načina izgovora. Iz operativnih razloga nazvali smo prvi način (sa vrhom jezika nagore) »gornjom« varijantom, a drugi način (sa vrhom jezika nadole) »donjom« varijantom. Odmah da kažemo da se na akustičkom planu ništa bitno ne menja, jer obe varijante spadaju u kategoriju normalnog izgovora. Bez obzira na pozicije jezika, nastvaruje se potreban rezonator koji pogoduje akustičkim kvalitetima navedenih glasova.

Ako već sve izgleda tako normalno, gde je onda tu problem? Možda ga i ne bi trebalo nazvati problemom, već pre indikacijom za neku sporu ili bržu evoluciju našega glasovnog sistema, ili bar nekih glasova u njemu.

Naši eminentni fonetičari opisujući način izgovora ovih glasova na osnovi sopstvenog iskustva, ili palatografskih eksperimenata, govore isključivo ili pretežno o gornjim pozicijama vrha jezika.

Aleksandar Belić u knjizi *Fonetika* (četvrto izdanje, 1976), kaže: »Pri obrazovanju šuštavih š i ž prednji kraj jezika primaknut je bočnim krajevima svojim desnima, tako da se među prednjim delom jezika i prednjim i bočnim zubima obrazuje cevast luk«. Da tu misli na »gornju« varijantu vidi se iz sledećeg: »Naročito je karakterističan za te zvukove rezonator koji se obrazuje između donje površine jezika i donjih zuba i tako daje osobit šum vazdušnoj struji koja kroza nj prolazi«. Očigledno da rezonator između donje površine jezika i donjih zuba ne postoji ukoliko se jezik ne podigne. Međutim, Belić nastavlja: Kada je š i ž umekšano (kao u nekim dijalektima) onda se taj rezonator znatno smanjuje da bi jezik mogao da zauzme položaj palatalnosti (zvuka e ili i), te tada ti glasovi liče na neku vrstu glasa s ili z«. I dalje: »U zvuka č i dž — tš i dž — t se obrazuje vrhom jezika prema korenu gornjih zuba i prednjoj strani alveola«, što opet potvrđuju »gornju« varijantu. (str. 54)

Branko Miletić u knjizi *Izgovor srpskohrvatskih glasova* (1933) — palatografska studija — upoređujući izgovor glasova s i š kaže: »Dok se pri s vrh jezika opire o donje zube, pri š se povlači prema unutrašnjosti usne duplje i ujedno se podiže u vis«. Govoreći o učešću jezika prilikom izgovora č i dž kaže: »Između donje površine jezika i unutrašnje strane sekuti-

ća stvara se opet rezonator karakterističan za sve glasove tipa š«. (str. 84. i 98)

U knjizi *Osnovi fonetike* (1952) Miletić za izgovor glasova š i ž kaže: »Vrh jezika izdignut je takođe ka alveolama, tako da se između njegove donje površine i prednjih zuba stvara mala duplja...« (str. 32), »pri građenju č — dž diže se vrh jezika ka prednjim i srednjim alveolama, gdje ivica čini pregradu«. (str. 42) Mada je Miletić kategorički video gornji izgovor kao jedino normalan, u ilustraciji njegovih palatograma bilo je znatnih variranja, što i sam konstatuje, a ona su verovatno proisticala iz sasvim drukčijeg načina izgovora, iako su davala normalan glasovni kvalitet.

Dorđe Kostić u knjizi *Metodika izgradnje govora u djece oštećena sluha* (1971) kaže za afrikat č da »postoje dve osnovne pozicije za njegovu artikulaciju kada je u pitanju položaj jezika. Prva ili donja pozicija položaja jezika karakteristična je po tome što se vrh jezika stavlja na gamu donjih sekutića, a prednji deo jezika se podiže prema alveolarnom prostoru dotičući i taj deo, alveolarni prostor... Druga varijanta formiranja ovog afrikata postiže se na taj način što se vrh jezika postavlja na alveolarni prostor...« (str. 208—209) Za formiranje afrikata dž postoje takođe »dva načina obrazovanja i to onaj koji podrazumeva upiranje vrha jezika o gamu donjih sekutića, i drugi po kome se dž dobija upiranjem vrha jezika o alveolarni prostor«. (str. 214) Za frikative š i ž Kostić kaže da »i oni imaju dve moguće varijante, od kojih je jedna 'donja', a druga 'gornja'« i konstatuje da je svaka pravilna samo što je donja lakša za artikulisanje. (str. 238. i 244) Donja varijanta, koja je za Kostića dominantna, prikazana je i grafičkim crtežima.

Zastupljenost gornje i donje varijante

Prvo istraživanje (S. Vladislavljević) obavili smo 1960. godine u Beogradu na 224 učenika osnovne škole sa srpskohrvatskim materinim jezikom. Izdvajamo iz tog ispitivanja za ovo saopštenje samo ponašanje prednjeg dela jezika prilikom izgovora glasova š ž č dž.

Od učenika se tražilo da prirodno, jedan za drugim ponavlja slog ili reč u kojoj se proučavani glas nalazi u spoju sa vokalom a. Učestano ponavljanje je garantovalo prirodan, automatizovan izgovor, dok je spoj sa vokalom a stvarao najveći vilični ugao, koji je omogućavao ispitivaču da posmatra kretanje vrha i prednjeg dela jezika za vreme izgovora. Pokazalo se da je oko 80 posto učenika formiralo te glasove na prednjem delu alveolarnog prostora, dok je 18,8 posto postavljalo vrh jezika na gamu donjih sekutića. Gornja varijanta izgovora bila je tada nedvosmisleno brojnija u odnosu na donju varijantu. Gornja varijanta se stvarala u širokom zevu, tako da su pokreti vrha i prednjeg dela jezika bili vrlo slobodni i lepo vidljivi, dok su oni koji su imali donju varijantu izgovora držali skoro stegnute zube i jače zaobljivali usne. Glasovi izgovarani na ovaj način bili su nešto umekšaniji.

Ove godine smo ponovili ispitivanje, ali i povećali broj ispitanika.

Uzorak ispitivanja

Bilo je ispitano 207 odraslih osoba od 19 do 55 godina i 861 učenik osnovne škole od 7 do 14 godina. Ukupno 1068 ispitanika.

Odrasli ispitanici bili su vanredni studenti iz raznih krajeva Jugoslavije čiji je materinji jezik srpskohrvatski. Zastupljeno je bilo 66 mesta. Navodimo samo neka: Pančevo, Tuzla, Kruševac, Loznica, Prizren, Sarajevo, Novi Sad, Zemun, Bugojno, Požarevac, Ruma, Sombor, Čačak, Kikinda, Prokuplje, Bihać, Mostar, Svetozarevo, Livno, Valjevo, itd. Među njima je bilo 132 osobe ženskog i 75 osoba muškog pola.

Učenici su ispitani u dvema beogradskim osnovnim školama, od kojih je jedna u manje razvijenom delu grada, a druga u centru. U školi u manje razvijenom delu grada ispitano je 420 učenika, a u drugoj 441 učenik. U prvoj školi je bilo 196 učenica i 224 učenika, a u drugoj 223 učenice i 218 učenika. U obema školama od ukupno 861 učenika bilo je 419 devojčica i 442 dečaka.

Ukupan uzorak odraslih i učenika zajedno, na 1068 ispitanih, pokazuje beznačajne razlike u polovima: 551 prema 517.

Tabelarni pregled uzorka

Uzorak	Broj	Ž	%	M	%
Odrasli	207	132	(63,76)	75	(36,23)
I škola	420	196	(46,66)	224	(53,33)
II škola	441	223	(50,56)	218	(49,43)
Ukupno	1068	551	(51,59)	517	(48,40)
Ukupno osnovaca:	861	419	(48,66)	442	(51,33)

Rezultati ispitivanja

Varijante izgovora — Prilikom ispitivanja pokazalo se da se svi subjekti ne mogu strogo klasifikovati u gornju ili donju varijantu, jer postoje i prelazni tipovi između gornje i donje varijante (G/D) kao i takvi slučajevi koji š i ž izgovaraju na jedan način, a č i dž na drugi (diskordanca).

Od 207 odraslih osoba prilikom izgovaranja glasova š ž č i dž njih 167 (80,67 posto) ispoljavalo je donju varijantu izgovora, 26 osoba (12,56 posto) imalo je izrazito gornju varijantu, dok je njih 14 (6,77 posto) imalo prelazni tip između gornje i donje varijante.

Od 420 učenika iz manje razvijenog područja grada 322 učenika (76,66 posto) izgovaralo je ove glasove sa donjom varijantom, 75 učenika (17,85 posto) sa gornjom, a 17 učenika (4,04 posto) sa prelaznim tipom.

Od 441 učenika iz centra grada donju je varijantu upotrebljavalo 186 učenika (42,17 posto), gornju 247 (56,00 posto), a prelazni tip 8 učenika (1,81 posto).

Varijante načina izgovora glasova š ž č dž

Uzorak	Ukupno 1068	Varijante u postocima			
		donja	gornja	prelazna	diskordanca
Odrasli	207	80,67	12,56	6,76	—
I škola	420	76,66	17,85	4,04	1,42
II škola	441	42,17	56,00	1,81	0,75
Prosek:	—	63,20	32,58	3,65	1,08

Ukupan odnos nađenih varijanti izgovora kod školske dece je sledeći:

Način izgovora glasova š ž č dž učenika
dveju beogradskih osnovnih škola

Ukupno učenika 861	Varijante u brojevima i postocima			
	donja	gornja	prelazna	diskordanca
Celi brojevi:	508	322	25	6
Postoci:	59,00	37,39	2,90	0,69

Prema ovim nalazima dominira donja varijanta. Međutim, treba zapaziti značajnu razliku u načinu izgovora učenika dveju osnovnih škola. U školi koja je locirana u užem centru grada dominira *gornja* varijanta. Interesantna je takođe učestanija pojava prelaznih tipova (G/D) kao i mali postotak, oko 1 posto, onih koji glasove š i ž izgovaraju sa gornjom, a č i dž sa donjom varijantom, ili obratno. Očigledno da se u njihovom načinu izgovora razdvaja motorna šema pri izgovoru alveolarne grupe glasova, a to je veoma značajno jer jasno ukazuje da načinom izgovora glasova primarno upravlja *auditivna percepcija*, a da su motorički pokreti jezika podređeni, mada i oni predstavljaju nizove motoričkog sistema. Različit način (diskordanca) izgovora alveolarnih glasova pokazuje da jezik dobija različite impulse zbog toga što postoji strogo razlikovanje ovih glasova, pa se jedan par oseća više uklopljen u ostale frikative, a drugi u ostale afrikate.

Uzrast

Ovom ispitivanju smo prišli s pretpostavkom da ćemo idući ka mlađim uzrastima sresti više donju, nego gornju varijantu izgovora. Međutim, takva se pretpostavka nije pokazala tačnom. Već se iz globalnog pregleda moglo videti da je i kod dece i kod odraslih, donja varijanta podjednako zastupljena kod svih uzrasnih grupa. Detaljnija analiza od godišta do godišta, 322 učenika od 7 do 15 godina sa donjom varijantom izgovora nije ubedljivo pokazala da su promene nastale u načinu izgovora uslovljene uzrastom. Godine 1960. ispitivanje je obavljeno u istoj školi, na istom području življenja učenika. Razume se, ne na istoj deci, pošto je od tada prošlo 24 godine, struktura stanovništva se bitno izmenila tako da je, verovatno,

sa njom došlo do globalne promene u načinu izgovora (škola u manje razvijenom delu grada). Evo, kako to sada izgleda:

Zastupljenost donje varijante izgovora
kod učenika s obzirom na uzrast

N — 322

Uzrast	Broj	Postotak
7	35	10,86
8	38	11,80
9	38	11,80
10	34	10,55
11	48	14,90
12	37	11,49
13	60	18,63
14	32	9,93

Pol

U ukupnom uzorku od 1068 ispitanika bilo je 551 osoba ženskog i 517 osoba muškog pola. Donja varijanta izgovora za ženski pol iznosila je 66,60 posto, a gornja 31,03 posto, ne uzimajući u obzir minimalni broj prelaznih tipova (G/D).

Zastupljenost donje i gornje varijante izgovora
s obzirom na pol i uzrast

N — 1068

ž — 551
m — 517

	ženski (51,59)			muški (48,40)		
	Broj	Donja v.	Gornja v.	Broj	Donja v.	Gornja v.
Odrasli	132	115 (87,12)	9 (6,81)	75	52 (69,33)	17 (22,66)
I škola	196	154 (78,57)	31 (15,81)	224	198 (75,00)	44 (19,64)
II škola	223	98 (43,94)	131 (58,74)	218	88 (40,36)	116 (53,21)
Ukupno:	551	367 (66,60)	171 (31,03)	517	308 (59,57)	177 (34,23)

S obzirom na uzrast među odraslima je bilo sa donjom varijantom 87,12 posto žena, a 69,33 posto muškaraca.

U osnovnoj školi manje razvijenog područja grada dominirala je donja varijanta, i to kod učenica. Njena zastupljenost je iznosila 78,57 posto od ukupnog izgovora donje varijante među učenicima te škole.

U osnovnoj školi u centru grada od ukupnog javljanja donje varijante ona je među učenicama iznosila 43,94 a među učenicima 40,36 posto.

Ispitivanje pokazuje da je u ženskog pola donja varijanta izgovora alveolarnih glasova nešto zastupljenija nego kod muškog, ali razlike nisu statistički značajne.

Komentar

Očigledno je da su se za ovo četvrt veka dogodile neke promene u našem artikulationom sistemu. One još nemaju vidljivih posledica po akustičke osobine glasova š ž č dž, jer se začete promene događaju unutar artikulationog područja ovih glasova i to u izgovoru onih osoba koje ih dobro diskriminiraju. Znači, ne radi se ni o kakvoj patologiji. Promene koje se događaju kod svih uzrasta i kod oba pola, na ispitivanom području i sa ispitivanih područja, jasno ukazuju da se menja način artikulisanja navedenih glasova ne samo kod mlade generacije u Beogradu, već i kod omladine sa onih teritorija koja su dugo zadržavala književnu normu.

Od oko 20 posto slučajeva sa donjom varijantom šezdesetih godina, što se smatralo retkošću, i oko 80 posto sa gornjom, situacija se potpuno izmenila. Negde je došlo do potpunog obrta zastupljenosti, a negde se još uvek održava nešto veća prednost gornje varijante. Zbog čega je to tako svakako bi trebalo potražiti odgovor u izmeni strukture stanovništva i dijalekatskim uticajima usled većeg mešanja, a možda i u drugim sociolingvističkim faktorima.

Donja varijanta predstavlja ležerniji, jednostavniji, lakši i ekonomičniji način izgovora, a u akustičkom pogledu daje nešto »umekšaniji« kvaletet. Zvuči prijatno i ostvaruje se u neznatno manjim prednjim rezonatorima. Međutim, usled vezanosti rada artikulationog mišićnog sistema zapažene su i neke posledice na način artikulisanja većeg broja glasova u dentalnom i prednje-alveolarnom prostoru. Tako se, na primer, okluzija za glasove t i d postavlja sve bliže ivici sekutića i ne gradi se apiksom, već površinom iznad njega, a glasovi s z c l i n postaju sve više koronalno sabijeni uz unutrašnjost gornjih dentala.

Problemi glasa r

Svi fonetičari se slažu da se glas r u srpskohrvatskom jeziku formira podizanjem vrha i prednjeg dela jezika prema gornjem postdentalnom ili prednjoalveolarnom prostoru. Ispitan je 861 učenik od kojih je nađeno 92 učenika, odnosno 1,07 posto, bez glasa r. Nedostatak ovog glasa javljao se tri puta češće kod učenika sa donjom varijantom izgovora, nego li kod učenika sa gornjom varijantom. Objašnjenje za ovu pojavu ne bismo mogli ponuditi, osim kliničkog iskustva koje je sledeće:

Pregledima anatomije i funkcije perifernih govornih organa, kako se to čini u logopedskoj praksi, odavno je zapaženo da svaki pojedinac ima svoj sistem rada i ponašanja artikulationih organa. Najčešće je izgovor jednog glasa vezan motornom šemom za izgovor drugog ili drugih glasova, naročito onih koji se nalaze u neposrednoj blizini artikulationog područja. To je i razlog što glasovi koji se ostvaruju na alveolarnom području, kao što su š ž č dž, najčešće ulaze u isti način ponašanja prilikom stvaranja tesnaca ili pregrade. Mada je glas r nešto sasvim drugo od prethodnih glasova, izgleda da on, ako ne sasvim, bar delimično trpi uticaj prethodnih glasova, jer ako se ni za jedan glas vrh jezika ne podiže ka

alveolarnom rubu, verovatno se teže postiže motorična spretnost za izgovor glasa r, pošto se taj glas ionako u periodu razvoja artikulacije u dece formira posle glasova š ž č dž. Drugim recima, gornja varijanta izgovora glasova š ž č dž moguće da bolje utire put za lakše formiranje glasa r. Međutim, kako takav položaj jezika ne prethodi, pre će se dovesti u pitanje i formiranje glasa r.

Glas r je inače stabilan glas u našem fonetskom i fonološkom sistemu, iako su individualne teškoće za njegov izgovor dosta česte. Ne znam da li smemo da se, na osnovu indikacija koje pruža ovako mali uzorak, zapitamo neće li pomeranje izgovora za glasove š ž č dž od gornje ka donjoj varijanti, što se tako naglo zbilo u toku poslednjih dvadesetak godina na terenu koji smo ispitivali, manje ili više ugroziti vibratorne osobine i stabilnost glasa r. Fonetičari treba da odgovore na ovo pitanje, ili da prepuste vremenu da ono pokaže što će se zbiti.

Bilo bi svakako vredno nastaviti praćenje odnosa donje i gornje varijante, ne samo iz fonetskih razloga sa stanovišta artikulacione i akustičke fonetike, već i iz sociolingvističkih.

Što se tiče primenjene fonetike na planu patološke artikulacije, ova saznanja su već odavno zastupljena u kliničkoj praksi i obilato se koriste u korekciji izgovora navedenih glasova.

LITERATURA

- Belić Aleksandar: Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika I Fonetika, Naučna knjiga, Beograd, 1976.
- Kostić Đorđe: Metodika izgradnje govora u dece oštećena sluha, Savez društava defektologa Jugoslavije, Beograd, 1971.
- Miletić Branko: Izgovor srpskohrvatskih glasova, SANU, Beograd, 1933.
- Miletić Branko: Osnovi fonetike, Znanje, Beograd, 1952.
- Vladislavljević Spasenija: Položaj jezika za š ž č dž (t, d, s, z, c, ć, dj), Specijalna škola, Savez društava defektologa Jugoslavije, Beograd, 1972.

Spasenija VLADISAVLJEVIĆ
The Institute of Experimental Phonetics and Speech Pathology,
Beograd

*Pronunciation shift of Upper Level to Lower
Level Variants*

SUMMARY

There are two normal ways of pronouncing the sounds (*f*), (*ʒ*), (*ɫf*) and (*dʒ*) in Serbo-Croatian: the »upper« (apical) or »harder« way, with the tip of the tongue against the alveoles; and the »lower« (pre-dorsal) or »softer« way — with the tip of the tongue against the incisors. Having examined the pronunciation of those sounds the author found (in 1960) that 80% of the pupils of a Belgrade primary school (out of a total of 224) used the »upper« variation. When the examination was repeated 24 years later (in 1984) on a considerably wider and more heterogeneous sample, the author was able to establish that only 37% of Belgrade pupils (as well as 13% of adults coming from various parts of the country) used the »upper« variation. This shift towards the pre-dorsal, »lower« pronunciation may — in the author's opinion — be due to socio-linguistic factors (the mixing of the population) as well as to phonetic ones (the »lower« variation being — to the author's mind — easier to pronounce). These differences in the pronunciation of the sounds (*f*), (*ʒ*), (*ɫf*) and (*dʒ*) also affect the pronunciation of (*t*), (*d*), (*n*), (*s*), (*z*), (*ts*) and (*r*).